

SPIS TREŚCI

Bibliografia	15
Wprowadzenie	23
TOM I. Droga do apostazji (1483-1530)	32
Rozdział I. Przebieg studiów i pierwsze lata w klasztorze	33
1. Nowicjat i wczesne lata Lutra	33
Nowy postulant przy bramie klasztoru w Erfurcie. Młodość Lutra; rodzice, początkowa edukacja; pobyt w Eisenach. Studia na Uniwersytecie w Erfurcie. Przyjaciele humaniści. Nowicjat. Wyrzuty sumienia uciszone przez Staupitza, wikarego kongregacji saskiej augustianów-eremitów. Profesja Lutra.	
2. Wierność nowemu powołaniu a pokusy	39
Kurs teologiczny Lutra. Wykłady i wykładowcy; studiowanie Biblii; pierwsza Msza. Jego ojciec o powołaniu; charakter ojca. Wewnętrzne problemy Lutra; upadki w chórze; Melanchton o napadach strachu Lutra. Św. Bernard o pewności zbawienia. Trudności Lutra na „własnej drodze”. Wezwanie Lutra do Wittenbergi i z powrotem do Erfurtu. Obowiązki Lutra. Świadectwo pewności Lutra w jego wczesnych notatkach; komentarze do Piotra Lombarda i Augustyna; sława; złośliwy charakter; znajomość Husa. Oldecop, Dungersheim i Emser o jego początkowym poziomie moralnym. Wpływy humanistyczne. Luter wybrany do reprezentowania obserwantów w Rzymie.	
3. Podróż do Rzymu	49
Tarcia w kongregacji. Staupitz przeciwstawia się siedmiu przeorom obserwanckim, w których imieniu Luter udaje się do Rzymu. Podróż wywiera zły wpływ na mnicha. Opinia o kurii i stanie moralnym Rzymu; epizod przy Świętych Schodach. Wiara Lutra w prymat nie chwieje się po tym, co zobaczył. O Mszy Świętej; podanie o sekularyzacji; zagrożenia w podróży po Włoszech. Luter powraca do Wittenbergi i porzuca sprawę obserwantów.	
4. Mały świat Wittenbergi a wielki świat Kościoła i państwa	55
Luter otrzymuje tytuł doktora; pierwsze wykłady; otoczenie Uniwersytetu w Wittenberdze; profesorowie; humanizm; plany reform; Mutian, Spalatin, Reuchlin, <i>Listy ciemnych mężów</i> , Erazm. Droga Lutra odmienna od jego humanistycznych przyjaciół. Prądy myślowe w epoce odkryć i rozwijającej się nauki; upadek życia Kościoła; próby reform; upokorzenie kleru; szalejące nadużycia; smutny stan kurii. Oznaki nadchodzącej burzy. Droga Lutra przygotowana przez bieg wydarzeń. Osobliwy spór akademicki.	

Rozdział II. Zapowiedź zmian 69

1. Stare i nowe źródła 69

Szczególne trudności źródłowe. Proces wewnętrznej separacji od Kościoła. Źródła, szczególnie te ostatnio wydane. Noty marginalne w książkach Lutra z Zwickau. Listy; najwcześniejsze noty, czyli glosy i scholia; wykłady biblijne; kazania (1515-1516); najwcześniejsze wydania dzieł; dysputy. Dwa okresy rozwoju: pierwszy do 1517, a drugi do 1518.

2. Komentarz Lutra do Księgi Psalmów (1513-1515). Dysputa z obserwantami a samo-sprawiedliwość 73

Żarliwy spór Lutra z obserwantami w zakonie i „sprawiedliwością przez uczynki”; zapowiedź nadchodzących zmian. Wyładowanie gniewu na „małych świętych” zakonu w trakcie rozprawy w Gotha. O sprawiedliwości przez łaskę i sprawiedliwości przez uczynki; o sile pożądliwości i grzechu pierworodnym. Brak istotnych rozbieżności z wiarą Kościoła i tradycją w komentarzu do Księgi Psalmów; ślady Augustyna; tendencja mistyczna; wady wczesnego dzieła Lutra.

3. Wyjątki z najstarszych kazań. Przeciwnicy 81

Kazania świadectwem pogardy Lutra do obserwantów. Reperkusje sporów wewnątrz zakonu. Przemowa w Leitzkau i jej mistycyzm.

4. Wstępne uwagi o relacji młodego Lutra do scholastyki i mistycyzmu 86

Wczesne uprzedzenia do scholastyki; przyczyny psychologiczne; zła opinia o Arystotelesie i scholastykach. Złe przeczucia Maritna Pollicha. Sympatia Lutra do mistycyzmu i jej powody. Poważanie Taulera i *Theologia Deutsch*. List do J. Leifferra.

5. Fragmenty wcześniejszych listów 89

Znaki zmiany w liście Lutra do Spenleina; rozpacz nad sobą a ufność w Chrystusa. List do Johanna Langa o dziele niepoprawnie przypisanym św. Augustynowi i trudnościach z kolegami w Wittenberdze. List do Spalatina o Erazmie; niechęć do wszystkiego, co ma posmak pelagianizmu.

6. Cel teologiczny 92

Pierwszy zarys heretyckich poglądów Lutra w komentarzu do Listu do Rzymian. Przypisywanie sprawiedliwości Chrystusa; niepewność usprawiedliwienia; grzech pierworodny pozostaje po chrzcie i jest utożsamiany z pożądliwością; niemożliwość wypełnienia prawa bez usprawiedliwienia; nieobecność ludzkiej wolności przy wyborze dobra; grzeszny charakter cnót naturalnych; wszystkie grzechy „powszednie” są śmiertelne; nie ma czegoś takiego jak zasługa; przeznaczenie.

Rozdział III. Punkt startowy 100

1. Dawne niepoprawne poglądy 100

Punktem startowym nie jest proste pragnienie reformy Kościoła, ani zwykła niechęć do dominikanów. Wpływy Husa są zaledwie drugorzędne. Nie jest już wiarygodna relacja Lutra o poszukiwaniach „miłosiernego Boga” i późniejsze opisy życia w zakonie.

2. Czy zła pożądlliwość jest nieodparta? 104

Wiara Lutra w nieodpartą pożądlliwość nie jest dowodem jego moralnej perwersji. Ślady wczesnej wiary; żąda od ludzi walki z pożądlliwością bronią duchową; niemożliwa do usunięcia pożądlliwość jest identyczna z grzechem pierworodnym i obecną grzesznością. Luter nie był na początku deterministą. Jego pseudomistycyzm ledwie można pogodzić z domniemaną perwersją moralną.

3. Prawdziwy punkt startowy i czynniki współdziałające 109

Nowe poglądy Lutra oparte na wrogości do dobrych uczynków; wiara w niezdolność człowieka do dobra. Inne czynniki; charakter, pewność siebie i wojowniczość; złość na rozpowszechniony formalizm; strach przed wiecznym potępieniem; nieadekwatna wiedza o rzeczywistej doktrynie Kościoła; pospieszna promocja.

Rozdział IV. „Jestem ze szkoły Ockhama” 118

1. Bliższe badanie wykształcenia teologicznego Lutra 118

Nie wykształcony w najlepszych szkołach scholastyki. Edukacja ochkamistyczna. Pozytywny i negatywny wpływ ockhamizmu na Lutra.

2. Ujemny wpływ szkoły Ockhama na Lutra 120

Krytyka Ockhama przez Lutra; porzucenie pewnych poglądów ockhamistów i przejście do skrajnego przeciwieństwa; urażony zaniedbaniem Pisma Świętego i subtelnosćmi ich filozofii; ogólne sprzeciwianie się arystoteleizmowi i tomizmowi. Ockhamistyczne wyolbrzymianie ludzkich mocy prowadzi go „ex opposito” do ich niedoceny. Negatywny wpływ ockhamizmu na nauczanie Lutra odnośnie grzechu pierworodnego. Gabriel Biel o grzechu pierworodnym; przestrzeganie przykazań; miłość Boga; czy człowiek może zasłużyć na łaskę; Grzegorz z Rimini; zasada: „Facienti quod est in se Deus non denegat gratiam”; braki ockhamistów leżały przy drzwiach scholastyki. Trzy odpowiedzi na pytanie, dlaczego Luter nie dostrzegł, że porzucił doktrynę Kościoła. Wyparcie się naturalnej sprawiedliwości i nieznanostwo prawdziwego nauczania scholastycznego; niezrozumienie swoich własnych mistrzów. Interpretacja słów: „Beze Mnie nic nie możecie uczynić”. Odrzucenie łaski uczynkowej.

3. Pozytywny wpływ ockhamizmu na Lutra 136

Ockhamistyczne „akceptacja” i luterzańskie „przypisanie”. Luter atakuje stan łaski nadnaturalnej i zastępuje doktrynę o porządku rzeczy przez arbitralne „pactum Dei”. Rozdzielenie wiary i rozumu. Uczucia i doświadczenia religijne. Predestynacja; transsubstancjacja; antytomizm Lutra; wojowniczość i gadatliwość. Inne przypuszczalne wpływy, czyli gallikanizm, ultrarealizm, wiklefizm i neoplatonizm.

Rozdział V. Rafy fałszywej mistyki 144

1. Tauler i Luter 144

Ortodoksyjna doktryna Taulera zniekształcona przez Lutra. Bierność w rękach Boga wyjaśniona jako nieobecność wszelkiego wysiłku. Zastosowanie przez Lutra nauczania Taulera do własnego stanu niepokoju. Jego wiedza o Taulerze; notatki na kazaniach Taulera; mistycy niemieccy; „powrót do nicości” najwyższym celem chrześcijanina.

2. Skutek mistycyzmu u Lutra	150
Zalety studiowania przeważały nad wadami. Dlaczego Lutrowi nie udało się zostać prawdziwym mistykiem. Próbkę mistycznych wypowiedzi. Edycja <i>Teologii niemieckiej</i> ; stosunek do Pseudo-Dionizego Areopagity, św. Bernardyna i Gersona; fragmenty <i>Operationes in psalmos</i> .	
Rozdział VI. Przemiana z 1515 w świetle komentarza do Listu do Rzymian	157
1. Nowe publikacje	157
Denifle pierwszy wykorzystuje komentarz do Listu do Rzymian. Ostatnie wydanie Fickersa. Uwagi ogólne do komentarza. Cel św. Pawła według Lutra.	
2. Ponure poglądy na temat Boga i przeznaczenia	159
„Głębsza teologia Lutra” i bezwarunkowe przeznaczenie do piekła; Bożą wolą jest potępienie nikczemnych. Zbliżanie się do Boga w lęku i rozpacz, nie przez uczynki i nie w nadziei nagrody. Mistyczne poddanie się piekłu. Wola człowieka i jego zbawienie całkowicie w rękach Boga. Zastrzeżenia: czy nie jest wolą Boga, aby wszyscy byli zbawieni? dlaczego nałożono przykazania, których wola nie może wykonać? Niedostrzeżone niekonsekwencje.	
3. Walka ze „świętością–przez–uczynki” i obserwantami w komentarzu do Listu do Rzymian	167
Niechęć Lutra do uczynków i obserwacji. Brutalny opis „obserwantów” i „sędziów”. Samo słowo „sprawiedliwość” powodem rozdrażnienia.	
4. Atak na skłonność do dobra i wolną wolę	170
Ludzka natura całkowicie zepsuta przez grzech pierworodny. Nie można wypełnić przykazania „Nie będziesz pożądać”; zawsze grzeszymy śmiertelnie. Niepewność zbawienia; wola nie jest wolna przy czynieniu dobra. Interpretacja Rz 8,2n. Przeciwno scholastyce. Pokuta i spowiedź nie usuwają grzechu.	
5. Luter szorstko odrzuca dawną naukę o cnocie i grzechu	176
Stan łaski uświęcającej; „niech będzie przeklęte słowo «formatum charitate»”; w dobrym człowieku grzech współistnieje z łaską; Augustyn o pożądliwości. „Nic nie jest dobre lub złe z własnej natury”; ockhamistyczna teoria akceptacji przeciwko „arystotelesowskiej” definicji cnoty i doktrynie scholastycznej, w której cnoty i wady są przymiotami duszy.	
6. Przygotowanie do usprawiedliwienia	179
Łaska Chrystusa czyni wszystko, a człowiek przygotowuje się do usprawiedliwienia. Uprawianie samego siebie. Niepójność wyjaśniona przez wcześniejsze wykształcenie katolickie.	
7. Przywłaszczenie sprawiedliwości Chrystusa przez pokorę – ani „tylko wiara”, ani pewność zbawienia	181
Przypisanie zastosowane do usprawiedliwienia. Sprawiedliwość innych zostaje nam przypisana i staje się nasza; grzech pozostaje, ale nie jest dłużej uznawany; nasza niewiedza czy sprawiedliwość Chrystusa została nam przypisana. Zalety lęku. „Ten, kto porzuca samego siebie i chętnie stawia czoło śmierci i potępieniu” jest prawdziwie	

pokorny i w tej pokorze jest bezpieczeństwo. Wiara jeszcze nie zastępuje pokory. Ponownie podkreślona bierność.

8. Subiektywizm a autorytet Kościoła. Oburzenie i napięcie 188

Kościół i jego urząd nauczycielski zajmują drugie miejsce w umyśle Lutra; pierwszeństwo wymyślonej przez siebie teologii. Naszym obowiązkiem jest nieosądzanie Lutra przez późniejsze dekrety Soboru Trydenckiego. Jego katolickie odczucia do hierarchii; potępia nadużycia i jednocześnie respektuje prawa Kościoła rzymskiego; pragnienie zmniejszenia świąt; potępienie biskupów za domaganie się swoich praw, zamiast radosnego patrzenia na ich naruszanie. Wsłuchiwanie się w głos wewnętrzny.

9. Mistyk w komentarzu do Listu do Rzymian 193

Niezrozumienie przez Lutra Taulera i innych mistyków jasno dowiedzione w komentarzu. Kwietyzm. „Iskry w duszy”. „Teologia krzyża”. „Noc duszy”. Gotowość do pójścia do piekła wyrazem prawdziwej mądrości; Chrystus a apostoł Paweł – dwa przypadki gotowości.

10. Komentarz do Listu do Rzymian jako dzieło religijne i naukowe 201

Świadek niespokojnego stanu umysłu pisarza. Użyte teksty i komentarze; zaniedbanie komentarza Akwinaty; styl autora; obscenicność i paradoks; napad na filozofów; charakter dzieła zepsuty przez niepotrzebną polemikę. Odwołanie do Augustyna. Błędne użycie terminów teologicznych. „Słowem Boga jest każde słowo, które pochodzi z ust dobrego człowieka”. Sprzeczne kryterium prawdy. Wszyscy prorocy przeciwni obserwacji. Nieświadome przeczenie samemu sobie w temacie wolności. Czy jest widoczny postęp w komentarzu? Porównanie publicznych wypowiedzi Lutra z tymi z komentarza. Wybrane fragmenty z komentarza do Listu do Hebrajczyków.

Rozdział VII. Pewne osobliwości odnośnie zewnętrznych okoliczności
i życia wewnętrznego Lutra w czasie kryzysu 217

1. Luter jako przełożony jedenastu domów augustiańskich 217

Wybór na wikariusza dystryktu w 1516; dostarczone na kapitułę przemówienie o „małych świętych”; rezultat jego administrowania; fragmenty korespondencji; cecha szczególna jego rządów.

2. Mnich o niezależnych poglądach i postępowaniu 221

Ideał pokory. O ślubach. Uprzedzenie wobec obserwantów. Potępia ogólnie panujący formalizm w Kościele i w klasztorach. Paltz i Tauler na ten temat. Przeprowadzenie Lutra do zaniedbania obowiązków duchowych; Msza i liturgia godzin; ostateczne porzucenie brewiarza. Wygląd zewnętrzny; kłótniowość.

3. Hiperspirytualizm i wezwanie do reform. Samodoskonalenie? Pokuta 230

Pesymizm; cały świat zanurzony w zepsuciu. Opinie o teologach. Usprawiedliwiony krytycyzm. O duchowieństwie; propozycje umieszczenia administracji całej własności w rękach książy. O odpustach. Znajomość z elektorem Saksonii. O okropnym stanie Rzymu. Rozpowszechnienie pelagianizmu; trzy wady śmiertelne; o własnych pokusach; jak ludzie upadają i ponownie się podnoszą; o diabolicznych strachach; o robieniu najlepszych rzeczy i pogodzenie się na pozostaniu w grzechu; nieumiejętność zrozumienia natury skrucy; odmowa istnienia żalu doskonałego; jego mistycyzm sprzeciwia się motywowi lęku lub nagrodzie niebiańskiej; fałszywe przedstawienie

doktryny Kościoła odnośnie skruchy. Przypisuje swoje poglądy pokutne Staupitzowi; udział Staupitza w upadku kongregacji. Möhler i Neander o podobieństwie Lutra do gnostyka Marcjona. Paradoksalny charakter mnicha.

Rozdział VIII. Komentarz do Listu do Galatów. Pierwsze dysputy i sukcesy 247

1. „Początek sprawy ewangelii”. Wyjaśnienie Listu do Galatów (1516-1517) 247

Melanchton i Mathesius o narodzinach „ewangelii”. Pierwsi uczniowie Lutra: Karlstadt, Amsdorf, etc. Odwołanie do św. Augustyna. Komentarz do Listu do Galatów rozpoczęty w 1516. Postęp Lutra w świetle krótszego i dłuższego komentarza.

2. Dysputy o mocy ludzkiej i przeciwko scholastykom (1516-1517) 252

Dysputa Bartholomeusza Bernhardi z 1516, której przewodniczył Luter; „Człowiek grzeszy pomimo swoich starań”. Luter do J. Langa o zgorszeniu „Gabrielistów”. Dysputa Güntera z 1517; próbki bronionych tez; Luter rozpowszechnia tezy.

3. Dysputa w Heidelbergu o wierze i łasce. Inne publiczne wypowiedzi 255

Kapituła w Heidelbergu. Leonard Beyer broni tez Lutra w obecności Bucera i innych przyszłych zwolenników sprawy. Tezy i ich wyjaśnienie; łaski nie można uzyskać uczynkami; motyw lęku; wolna wola tylko z nazwy. Dysputa w Wittenberdze w 1518, *Dla uspokojenia zaniepokojonych sumień*. Trzy wielkie dysputy opisane przez Lutra jako *Initium negotii evangelici*. List Lutra do Trutfettera.

4. Stosunek do Kościoła 259

Luter kontynuuje uznawanie urzędu nauczycielskiego Kościoła. Zasada prywatnej interpretacji Pisma Świętego jeszcze nie ogłoszona. Wyjaśnienie niespójności postępowania; o posłuszeństwie Kościołowi; wszystkie herezje sprowadza do pychy; poprawny opis odpustów z 1516, użalenie się nad nadużyciami.

Rozdział IX. Tezy o odpuszczeniu z 1517 i ich następstwa 264

1. Kazania odpustowe Tetzela a 95 tez..... 264

Odpust św. Piotra i jego głoszenie; przekaz Lutra; kazanie przed elektorem. 95 tez przybitych do drzwi kościoła zamkowego; ich zawartość; rozgorączkowanie; augustianie powstrzymują się od ukarania autora; kapituła w Heidelbergu; *Rezolucje*; dominikanie przyjmują wyzwanie. Opowieści odnośnie Lutra i Tetzela; życie prywatne Tetzela; zarzuty wysunięte przeciwko niemu przez Lutra i Miltitza; rzeczywisty Tetzeli; stwierdzenie Lutra, że nie wiedział „czym są odpusty”. List Lutra do Tetzela na łożu śmierci.

2. Historia i legenda zbiórki na kościół św. Piotra 277

Odpust udzielony na rzecz zbierania funduszy budowlanych; nowe źródła informacji; Albert z Brandenburskiego otrzymuje arcybiskupstwo w Mainzu; jego płatność dla Rzymu; odpust udzielony jako odszkodowanie; przygotowania do głoszenia kazań; niepomysłny wynik finansowy.

3. Proces w Augsburgu (1518) 283

Wezwanie. Luter przed kardynałem Kajetanem w Augsburgu; listy pisane z Augsburga; odmowa odwołania; ucieczka; odwołanie do soboru powszechnego. Popularne prace o psalmach pokutnych, Naszym Ojcu i dziesięciu przykazaniach.

4. Dysputa w Lipsku (1519). Miltitz. Podejrzane raporty	288
Okoliczności dysputy. Niezadowolenie Lutra z jej rezultatu. Godna pożałowania próba Miltitza do pogodzenia stron. Usprawiedliwienie polemik Lutra. Opowiadania o jego czynach i mowach w Dreźnie; kazanie przed dworem; raporty Emsera o pewnych wypowiedziach.	
Rozdział X. Postępy Lutra w nowym nauczaniu	297
1. Drugi etap rozwoju. Pytania o pewność zbawienia	297
W pierwszym etapie pewność zbawienia przez samą wiarę była mu nieznana. Doktryna katolicka na ten temat. Jak Luter osiągnął tę doktrynę drogą rozpacz; kilka dalszych etapów rozwoju od 1516; <i>Rezolucje</i> ; „doświadczenia piekła”; rozmowa z Kajetanem; pierwsze wyraźne ślady doktryny w pracach napisanych w 1519.	
2. Odkrycie w wieży klasztornej (1518-1519)	307
Informacja zawarta w późniejszym wstępie Lutra jest przeważnie wiarygodna; inne świadectwa; jego stan w czasie wielkiego niepokoju; strach przed sprawiedliwością Boga. Nagle otwarte bramy raju przez tekst: „Sprawiedliwy żyje z wiary”; miejsce łaskawie udzielonego objawienia: „wychodek” w wieży; Luter odnosi objawienie do Ducha Świętego; jego ważność i związek z mistycyzmem Lutra.	
3. Legendy. Oznaki burzy	316
Błędne wspomnienia Lutra z późniejszego życia odpowiedzialne za powstanie legend związanych z jego odkryciem. Jego stwierdzenie, że był pierwszym, który interpretował Rz 1,17 jako sprawiedliwość, przez którą Bóg czyni nas sprawiedliwymi. „Odkrycie” to utwierdza go w stosunku do Rzymu; papież staje się bardziej niebezpiecznym wrogiem dla narodu niemieckiego od Turków. Legenda, że niemieccy rycerze i humaniści byli odpowiedzialni za sprzeciw Lutra wobec Rzymu.	
Rozdział XI. Początek wielkiej apostazji	320
1. Sojusznicy wśród humanistów i szlachty do połowy 1520	320
Przyjaciele wśród humanistów: Crotus Rubeanus, Eobanus Hessus, etc. Szlachta i rewolucyjni rycerze. Pobożność języka Huttena w listach do Lutra. Franz von Sickingen. Oferta złożona przez Silvestera von Schauenberga. Raport, według którego Hutten uwięził legatów papieskich; Capito doradza większe umiarkowanie. Stosunek Lutra do rycerstwa. Praca Lutra <i>Von dem Bapstum zu Rome</i> z 1520; gwałtowność Lutra przeciwstawiająca się jego wcześniejszym żądaniom „człowieka dobrej woli”. Manifest przeciwko Alveldowi. Dominikanin Prierias atakuje tezy odpustowe Lutra; głęboka irytacja Lutra; podsumowanie jego drugiej odpowiedzi. Potraktowanie inkwizytora Hoogstraetena. Opis własny Lutra jako „człowieka niezgody”. Strofowanie Emsera za brak opanowania.	
2. Zasłona apostazji	328
Przez nadzieję na pojednanie, Luter opóźnia ostateczną decyzję. Pismo do biskupa Scultetusa, w którego diecezji leżała Wittenberga. Trzy listy do papieża Leona X; dlaczego ostatni list był antydatowany; znaczenie tego listu. List do cesarza Karola V; cel i powody napisania listu; jego zawartość. Późniejszy opis Lutra jego „bierności” w tym okresie. Korespondencja ze Spalatinem; prawdziwy cel wielu listów: promocja jego sprawy na dworze; oferta rezygnacji z profesury. Połączenie dyplomaty i entuzjasty.	

3. Największe dzieła reformacyjne Lutra. Religijność i radykalizm	336
<i>Do szlachty chrześcijańskiej, O niewoli babilońskiej, O wolności chrześcijanina; próbk z ostatniej pracy; odmowa uznania autorytetu zewnętrznego i twierdzenie o prawie do prywatnego osądu przeciwko „tyranii” papieża i biskupów. Nowa koncepcja wiary. Pietyzm i rewolucja religijna.</i>	
4. Dwa typy wykształconych zwolenników Lutra: Willibald Pirkheimer i Albert Dürer	345
Głębokie niezadowolenie Niemców prowadzi nawet przychylnie nastawionych do przyjmowania krytyki Lutra. Dwaj sławni norymberczycy; interwencja Willibalda Pirkheimera na korzyść Lutra; późniejsze oszukanie i wycofanie się ze sprawy. Upředzenia Alberta Dürera na korzyść Lutra; sztuka na usługach Lutra; czy później Dürer zmienił swoje poglądy?	
Rozdział XII. Ekskomunika i banicja. Chrzest duchowy w Wartburgu	351
1. Proces. Ekskomunika (1520) i jej konsekwencje	351
Postępowanie w Rzymie przerwane, a potem wznowione. 41 twierdzeń. Bulla <i>Exsurge Domine</i> grozi wszystkim luteranom ekskomuniką w przypadku odmowy jej przyjęcia; wybrane fragmenty bulli. Pisma Lutra przeciwko bulli; daremność odwołania do soboru powszechnego; spalanie bulli. „Compos mei non sum”; jego gorączkowa aktywność; „Fluctibus his raptor et volvor”; jego aluzje do zbrojnej opozycji; „obmycie rąk we krwi”; łagodzi język, gdy kieruje go do dworu saksońskiego. Przekonanie, że papież jest Antychrystem wzmocnione przez narodziny cielaka z Freibergu. <i>Instrukcja dla penitentów odnośnie zakazanych ksiąg</i> (luty 1521) ułożona z powodu spowiedzi wielkanocnej.	
2. Sejm w Wormacji (1521) a postawa Lutra	362
Zgromadzony sejm. Podróż Lutra do Wormacji. Wydarzenia w Erfurcie. Przyjazd do Wormacji; przesłuchanie; nieoficjalne próby osiągnięcia porozumienia; ostateczna odmowa wycofania się. Sympatycy wśród członków sejmu; naciski rycerzy; elektor Saksonii. Wyjazd Lutra; głoszenie kazań wbrew warunkom nałożonym w liście żelaznym; wywiezienie do Wartburga; formalnie zadeklarowana banicja; list do Sickingena.	
3. Legendy	367
Opowiadanie o pogwałceniu przez cesarza listu żelaznego. Zapewnienie Lutra, że jego przeciwnicy odmówili spierania się, ponieważ wiedzieli, że on ma rację. W Wormacji Luter nie opowiadał się za „wolnością sumienia” w nowoczesnym sensie. Legendarna wypowiedź: „Przy tym trwam. Nie mogę postąpić inaczej. Boże, dopomóż mi. Amen”. Różne nieprzychylnie Lutrowi opowieści: jego rzekome pijaństwo i wybryki w Wormacji; sprawozdania ministra weneckiego Contariniego i nuncjusza papieskiego Aleandera.	
4. Pobyty Lutra w Wartburgu	375
Uspokojenie Lutra i zajęcia w odosobnieniu. Przełamanie powstałych skrupułów; ponure myśli; ziemskie ataki złego; pokusy. Myśli o celibacie; odkrycie najlepszego argumentu, który mógł być użyty przeciw ślubom i zobowiązaniom duchowym, czyli „wolność ewangeliczna”; wynik przedstawiony w pracy <i>O ślubach monastycznych</i>; jego własny zamiar pozostania bezzennym. Samooskarżenia o obżarstwo i lenistwo nie należy przyjmować dosłownie. Tłumaczenie Nowego Testamentu. Praca <i>O nadużyciu Mszy</i>;	

przerażająca karykatura papieża w Rzymie. Chrząst duchowy; przekonanie o rzeczywistej misji Bożej.

5. Legendy Wartburga 385

Język własny Lutra odpowiedzialny za pewne nieuzasadnione zarzuty przeciwko niemu. Znaczenie „titillationes” i „molestiae”, na które się skarżył. Nawiedzony zamek; wydarzenie podczas wizyty „żony Hansa von Berlipa”; słynna plama atramentu.

Rozdział XIII. Powstanie kościołów reformowanych 387

1. Przeciwko fanatykom. Kościoły kongregacyjne? 387

Luter opuszcza Wartburg i powraca do Wittenbergi. Rozwój ruchu w Wittenberdze podczas jego nieobecności. Karlstadt przyczyną obaw. Prorocy z Zwickau odwołują się do Pisma Świętego i misji Bożej; Luter głosi przeciwko nim kazania; pośpieszne potępienie; swoją wyższość opiera na pierwszeństwie swojego objawienia; oparcie na dworze. Zaprasza ludzi do rozpędzenia biskupów i wypędzenia „wilków” (1522). Jako organizator nowego kościoła spotyka się z praktycznymi trudnościami, ponieważ nie ma wyraźnego pojęcia kościoła. Sny apokaliptyczne. Dylemat: czy nowy system kościelny ma być wprowadzony przez władze świeckie, czy ma spontanicznie wypłynąć z kongregacji? Wolne braterstwo bez prawa lub przymusu. Nowi „chrześcijanie”; użycie tytułu „ewangeliczny”. Dwa punkty ustalone najpierw, czyli celebrowanie Wieczery i wyznaczenie pastorów. Skłanianie się Lutra do demokratycznego ideału kongregacji. *De instituendis ministris ecclesiae* i jego pismo do kościoła Leisnig (1523) programem kongregacjonalizmu. Wysokie nadzieje i nadmierne żądanie; mistycyzm daje mu pewność, że jedność może być osiągnięta.

2. Przeciwko celibatowi. Wątpliwi pomocnicy z kleru i klasztorów 399

Zalety i wady działań Lutra a stan celibatu. Praca *O ślubach monastycznych*. Nawoływanie zakonników do „schowania swoich skrupułów i bycia człowiekiem radosnym”. O konieczności małżeństwa. Znaczące wyznania. Nauczanie w postyllach i *Dużym katechizmie*; doradzanie książęcom opatom i rycerzom zakonu krzyżackiego; sarkastyczne uwagi o dawnych Ojcach, szczególnie Hieronima i ich „dziecinnych pokus”; związek ataków Lutra na śluby z jego wcześniejszą niechęcią do „uczynków”. Charakter nowych pastorów i kaznodziejów; Luter sugeruje wzniesienie dla nich więzienia; Eberlin, Hesus i Cordus, Erazm i Ickelsamer o upadkach pastorów reformowanych. Świadek Eberlina na korzyść franciszkanów.

3. Wpływ apostazji na autora. Życie prywatne (1522-1525) 409

„Zgorszenie” jego życia według fanatyków; niezadowolenie współczesnych mu katolików; raporty kierowane na dwór króla Ferdynanda; okoliczności wymagają od Lutra moralnej ostrożności: „jesteśmy spektaklem dla całego świata”. Ucieczka Katarzyny von Bora i zakonnic z Nimbschen; „dostawa” pozostałych zakonnic; stosunki Lutra w Wittenberdze ze zbiegłymi zakonnicami; jego aluzje do nich. Żart o „trzech żonach”; namawianie arcybiskupa Mainza na małżeństwo, riposta i oferta Lutra dania przykładu. Charakterystyczne fragmenty z listów bliskich osób. Melanchton zszokowany zachowaniem i żartami Lutra. Dungersheim o postępowaniu Lutra w „tłumie zbiegłych zakonnic”. Eck o charakterze i postępowaniu Lutra. Kazania Lutra o samokontroli, diabelskiej czystości, etc. Kazanie *O życiu małżeńskim*. Lekceważenie przez Lutra dobrych obyczajów pisarzy. Opis króla Henryka VIII. Skarcony przez współczesnych za bezustanne uciekanie się do obelg.

4. Dalsze cechy tworzące obraz Lutra. Wygląd zewnętrzny. Cierpienia cielesne i psychiczne	428
Ogólny opis wyglądu Lutra. Jego słynne obrazy pozbawione podobieństwa. Wpływ niepokoju i przepracowania na system nerwowy. Dyskusja nad kwestią, czy Luter cierpiał od choroby wenerycznej powszechnej w jego czasach; nowo odkryty list lekarza Rychardusa z 1523 odnośnie niedyspozycji Lutra. Ataki depresji Lutra; ukojenie uczuć przez zwiększenie gwałtowności ataków na Kościół rzymski, śluby zakonne, Mszę papieską i wroga we własnym obozie; wszechobecna wściekłość szatana; bliski i nieodległy koniec wszystkiego. Zaproszenie Amsdorfa do przyjazdu i pocieszenia go, bo jest „smutny i kuszony”; napad omdlenia, gdy jest sam w domu; opanowanie powraca pod wpływem podnoszącego na duchu wpływu muzyki; prośba do Senfla z Monachium o przestanie muzyki do ulubionego hymnu.	
Rozdział XIV. Od wojny chłopskiej do sejmu w Augsburgu (1525-1530)	440
1. Małżeństwo Lutra	440
Nieoczekiwany ślub Lutra z Katarzyną von Bora; jego usprawiedliwienie; mieszane uczucia Melanchtona przekazane w poufnym liście do Camerariusza; zdziwienie, że Luter wybrał ten „nieszczęśliwy czas” (okres wojny chłopskiej) na małżeństwo. Rozemocjonowanie Lutra podczas wojny i przecucie nadchodzącej śmierci; postanowienie rozłóżczenia diabła i samego siebie; małżeństwo jako „dzieło Boga”. Śmierć Fryderyka Mądrego usuwa przeszkodę dla małżeństwa Lutra. Żarty Lutra odnośnie tego kroku. Obawy przyjaciół. Erazm głęboko rozczarowany w swojej nadziei, że małżeństwo może poskromić Lutra. Opłakiwanie Dungersheima. Legendy małżeńskie: stwierdzenie, że małżeństwo zostało skonsumowane przed uroczystym jego świętowaniem oparte na zwykłym niezrozumieniu; doniesienie o wczesnym porodzie Katarzyny oparte na stwierdzeniu Erazma, które później wycofał. Wypowiedzi Heydena i Lemnusa odnośnie złego prowadzenia się Lutra z Katarzyną zbyt ogólne, aby miały wartość historyczną.	
2. Wojna chłopska. Polemiki	451
Związek powstania chłopskiego z nowym nauczaniem. <i>Dwanaście artykułów ze Szwabii</i>; „ewangeliczne” żądania chłopów; chłopci podburzeni przez fanatycznych kaznodziejów; wysiłki czynione przez lepszych pastorów w celu uspokojenia populacji. Luter wciągnięty do ruchu; <i>Wezwanie do pokoju</i>; opis panów obliczony na podsycenie płomienia; ostry atak <i>Przeciwko morderczym chłopom</i> i wypowiedź: „zarąbcie ich, zarznicie i dźgajcie jak wściekłe psy”. Pamflet zraża niższe klasy. Pismo Lutra po pokonaniu Münzera. <i>List okólny o surowej broszurze przeciwko chłopom</i>. Współczesne mu opinie odnośnie postępowania Lutra: Zasius, Cochlaeus, Erazm. Późniejsze odwołania Lutra do jego interwencji w buncie; Luter przestał być więcej idolem ludzi. Księżęta katolicycy podejmują kroki przeciwko działaniom innowatorów w celu utrzymania władzy. Liga z Dessau i zgromadzenie w Mainz. Powstrzymany traktat Lutra <i>Przeciwko propozycjom Mainz</i> (1526). Sojusz luteran w Torgau; niechęć panów i chłopów do Lutra. Nieufność wobec chłopów. „Okropna niewdzięczność” ludzi. Podniecenie i polemiki tylko pogłębiają jego przekonanie o misji Bożej. Wyrażone wierszem oburzenie Emsera na Lutra. Mnogość spraw kierowanych do Lutra.	
3. Religia niewolnej woli. Spór między Lutrem a Erazmem (1524-1525)	474
Wczesny Kościół o wolności woli. Wzrost odmowy wolności woli przez Lutra od czasów komentarza do Listu do Rzymian; atak na wolną wolę w <i>Rezolucjach</i> po dyspacie w	

Lipsku i w *Assertio* przeciwko bulli ekskomunikacyjnej (1521): „Omnia de necessitate absoluta eveniunt”, wszystko pozostałe jest zwykłym pelagianizmem; św. Augustyn; „religia krzyża”; Pismo Święte jedyną regułą wiary; odchylenia Lutra od jego surowej doktryny w dziełach praktycznych; sprzeciwy jego owczarni. Erazm wystąpił do walki w obronie wolności; poprzedni stosunek przywódcy humanistów: częściowo za, częściowo przeciw Lutrowi; Erazm otworzył oczy w 1520; jego żal w 1521, że podsycił płomień swoimi pismami; powiedzenie: „Erazm zniósł jajko, które Luter wykluł”; różne opinie o Erazmie. Luter na próżno próbuje odwieść Erazma od pisania przeciwko niemu; publikacja *De libero arbitrio diatribe* z 1524; odpowiedź Lutra: *De servo arbitrio*; treść i charakter dzieła; religijny determinizm; jedynie Bóg działa rzeczywiście; pokój zabezpieczony kosztem poddania wolnej woli; niewola i przeznaczenie do piekła; sekretna wola Boga przeciwko objawionej woli Boga; jak wytłumaczyć istnienie przykazań i kar? Wola człowieka jak osiadłany koń dosiadany na przemian przez Boga i diabła. Psychologia Lutra sportretowana w jego pracy o niewolnej woli. Laurentius Valla. Późniejsze powiedzenia Lutra o zniewolonej woli i predestynacji; jego własna opinia niezmienniona do końca; poleca jednak drugie wydania *Loci Theologici*, w którym Melancton odchodzi od determinizmu. List do grafa A. von Mansfeld o zgorszeniu słabego; pocieszenie dla potępionego. Ostatnie poglądy na temat Lutra.

4. Nowe poglądy na władze świeckie 527

Opinia własna Lutra o jego nauczaniu na ten temat. Jak dochodził do poglądów. Książka *Von weltlicher Uberkeytt* z 1533; deprecjacja książąt: „Dobry książę rzadkim ptakiem od początku świata”. Nienawiść do fanatyków i zbuntowanych chłopów oraz pragnienie służenia sprawie ewangelii prowadzi go do wyolbrzymiania władzy świeckiej kosztem duchowej; wypowiedzi Lutra przeczące same sobie na temat użycia ziemskiej broni w służbie ewangelii.

5. Jak był wprowadzony nowy system kościelny 540

Döllinger o przygotowaniu gruntu do reformacji. Przebieg wydarzeń w Altenburgu, Lichtenbergu, Schwarzburgu i Eilenburgu typowymi akcjami rad miasta. Częściowe zachowanie dawnych ceremonii w celu uniknięcia zgorszenia. Przykład nieuzasadnionego entuzjazmu: Hartmuth von Cronberg. Przebieg wydarzeń w Wittenberdze w elektoracie Saksonii i w wolnym mieście cesarskim Norymberdze. Luteranizm wprowadzony w mieście uniwersyteckim Erfurcie; udział Lutra; sprzeciw katolików pod wodzą Usingena; antyduchowne powstanie w mieście; inwazja chłopów i obalenie magistratu; niewygodna pozycja Lutra po otrzymaniu zaproszenia przez komitety założone przez rewolucjonistów; negocjacje z elektorem Saksonii i arcybiskupem Mainzu; częściowy sukces zagraża arcybiskupowi.

6. Ostre utarczki z fanatykami 574

Zalety walki Lutra z anabaptystami. Poglądy i czyny Tomasza Münzera. List okólny Lutra o duchu buntu i Münzera *Schutzrede*; kto decyduje o właściwości ducha? Pochwycenie i stracenie Münzera; radość Lutra. Traktat Lutra przeciwko Karlstadtowi; wszyscy jego przeciwnicy są opętani przez diabła; Münzer opisuje Lutra jako papieża z Wittenbergi. Zarzut Ickelsamera, że Luter przeszedł tylko pół drogi w zasadzie o prywatnym osądzie. Pogląd Lutra, że każdy człowiek posłany przez Boga musi być „próbowany przez diabła”. Luter szokuje żonę.

7. Postępy apostazji. Sejm w Spirze (1529) i Augsburgu (1530) 586

Przed sejmem; sejm w Spirze w 1526; protest na sejmie w Spirze w 1529 i w Augsburgu w 1530; dyplomacja Melanctona zatwierdzona przez Lutra; różne „insidiae”;

zastrzeżenie ewangelii; wyznanie wobec Filipa z Hesji; błąd sejmu w Augsburgu; opowieść o mnichach z maskami w Spirze; obsesja Lutra w twierdzy Coburg; gwałtowność traktatu przeciwko „rzekomemu edyktowi cesarskiemu”; „skrytobójca z Drezna” w odpowiedzi do księcia Jerzego. Wierność Lutra pewnym głównym prawdom chrześcijaństwa, szczególnie doktrynie o Trójcy.

KOMENTARZ	599
1. Wstęp	599
2. Hartmann Grisar (1845-1932)	600
3. Kościół pod koniec średniowiecza	605
4. Życie Marcina Lutra do 1530	609
5. Rozwój doktryn Marcina Lutra	624
6. Wybrane zagadnienia	635
6.1. Sposób postępowania Marcina Lutra	635
6.2. Mowa nienawiści Marcina Lutra	638
6.3. Stosunek Marcina Lutra do Pisma Świętego	641
6.4. Stosunek Marcina Lutra do Mszy Świętej	644
6.5. Stosunek Marcina Lutra do władz świeckich	645
6.6. Legendy o Marcinie Lutrze	647
6.7. Protestanci a doktryny Marcina Lutra	649
6.8. Różne ciekawostki	650
7. Aktualność dzieła Hartmanna Grisara	652